

KÖNYVSZEMLE

Az „igazság” megnevezése. Pál János, *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei. 1945–1965* (Csíkszereda: Pro Print, 2017), 447 pp.

Pál János könyve olyan történetírói teljesítmény, amelyről mondanivalónk nehezen illeszthető a szokványos figyelemfelkeltő, ismertető jellegű recenzió keretei közé. Ez a munka, gazdag és hiánypótló jelenkor-történeti tartalmain túl a történész feladataira, a történetírói gyakorlatra, valamint annak társadalmi funkcióira vonatkozó kérdésfelvetésekre is serkenti az olvasót. Hasonló kérdéseket erdélyi magyar történetírói teljesítmények kapcsán ritkán teszünk fel, talán mert elnézőnek és kíméleteseknek lenni kevesebb feszültséggel jár, mint mérlegre tenni a változó színvonalú teljesítményeket. Nyitva hagyva ezt a kérdést (haszna lehetne tágabb keretek közötti megvitatásának), úgy véljük, Pál János munkáját – rövid tartalmi ismertetése mellett – a történeti kutatási gyakorlat kontextusában is el kell helyeznünk.

A könyvet olvasva kutatok emlékezetemben: olvastam-e valaha jelentős hazai történeti munkáról olyan ismertetőt, recenziót vagy tanulmányt, amely tárgya bemutatását azzal kezdte volna, hogy először a mű szerzőjét mutatja be, majd utána annak alkotását. Nem találok ilyen személyes élményre,

pedig ezt a szempontot már a múlt század első felében felvetették a történetírás „mesterségét”, a történész szerepét és lehetőségeit értelmező, a szellemi irányokat kijelölő gondolkodó elmék. Nem gondolom szellemi provincializmusnak, ha Pál János munkáját e magas szakmai mércék elvárásainak és követelményeinek fényében is olvasuk és értelmezzük.

A történeti tényekről létrehozott források hitelességének személyi meghatározottságairól E. H. Carr angol történész kifejtette, hogy „a történelmi tények sohasem tisztán kerülnek eléink, mivel ilyen formában nem léteznek és nem is létezhetnek: ahogy a fényt az üveglap, úgy töri meg a tényeket az őket lejegyző tudata. Ebből következik, hogy amikor kezünkbe vesszünk egy történeti munkát, először ne a benne levő tényekkel, hanem a szerzővel, a történésszel ismerkedjünk meg.”¹

Mi a történész feladata, amikor a múltból fennmaradt forrásokat, a valamikor megtörtént eseményekről fenn-

¹ Edward Hallett CARR, *Mi a történelem?*, ford. Bérczes Tibor (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 21.

maradt nyomokat vallatja? E. H. Carr szerint „a történetírás alapkövetelménye, hogy a történész találjon utat azok gondolkodásához, akiről írni kíván.”² Hogy feltárhassa, milyen volt ez a gondolkodás, magának is újra kell gondolnia.” – folytatja E. H. Carr gondolatmenetét Collingwood.³

A történésznek tehát fel kell idéznie forrásai alapján a helyzeteket, újra kell gondolnia a forrásai szerzőinek valószínű gondolatmenetét. Azonban ennek előfeltétele, hogy a források szerzőinek cselekedeteit, indítékait kontextusukba helyezze: „ha bármit meg akarunk ismerni, ismernünk kell a kontextusát”⁴

Tovább fűzve gondolatait a történész és az olvasó feladatairól E. H. Carr úgy vélte, hogy ha „a történésznek az a feladata, hogy gondolatban vizsgálja, mi járt az általa vizsgált dráma szereplőinek fejében, akkor az olvasónak az a feladata, hogy rekonstruálja, mi jár a történész fejében. Mielőtt a tényeket tanulmányoznák, ismerkedjenek meg a történésszel.”⁵ – biztat újfent E. H. Carr.

Pál Jánosról könyve fülszövegéből megtudjuk, hogy 1978-ban született Baróton. 2002-ben történelem szakos,

2005-ben lelkészi oklevelet szerzett, 2015-ben doktori fokozatot a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen egyháztörténelemből. Jelenleg a Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség lelkésze. Kutatási területe az unitárius egyház 20. századi története. Pál János 2007-től, könyve megjelenése előtt tíz évvel kezdte közölni tanulmányait, kutatási eredményeit folyóiratokban, konferenciakötetekben. Ha végignézzük publikációinak tematikáját, láthatjuk, hogy történeti vizsgálódásainak határozott iránya volt. Ahogy a szakkerülő történetírás alapszabályát Marc Bloch *A történész mestersége* c. könyvében leszögezte: „... minden történeti kutatás a kezdet kezdetétől feltételezi, hogy a vizsgálódásnak már van valamiféle iránya. Kezdetben van a szellem. Soha egyetlen tudományban sem volt termékeny a passzív megfigyelés. Ha egyáltalán lehetséges.”⁶

A szerző kezdetől tudta, milyen társadalmi-politikai erőterben zajló folyamatokat, viszonyokat és változásokat akar kutatni. Erre a célirányosságra a szerző 2007–2016 közötti publikációs jegyzékéből következtethetünk (419. old.). Az természetes, hogy a kutatás menetében, mikor részletesebben tárult fel előtte az egyház és a hatalom viszonyrendszere, új kérdések is felmerültek. „Mert minden tevékeny törté-

² Uo., 23.

³ Robin G. COLLINGWOOD, *A történelem eszméje* (Budapest: Gondolat, 1987), 347.

⁴ Uo., 364.

⁵ CARR, *Mi a történelem?*, 22.

⁶ Marc BLOCH, *A történész mestersége. Történetelméleti írások* (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), 51.

nész tudja, amikor írás közben egy pillanatra leteszi a tollat, és eltöpreng azon, amit csinál, hogy egyfolytában arra törekszik, hogy a tényeket az értelmezéséhez, értelmezését pedig a tényekhez igazítsa. Lehetetlen bármelyiknek is elsőbbséget adni.”⁷

A történelem nem más, mint értelmezés, „szakadatlan kölcsönhatás a történész és a tények, soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között.”⁸

„Problémákat tanulmányozz, ne korszakokat” – figyelmeztet Collingwood.⁹ Pál János problémákat kutat: a hatalom és társadalom viszonyának egy meghatározott időben és térben – 1945–1965 között a Román Népköztársaságban – lezajlott eseményfolyamát: a mindent ellenőrizni és irányítani szándékozó kommunista hatalom és a széleskörű társadalmi beágyazottsággal, társadalmi presztízzsel és belső autonómiával rendelkező unitárius egyház konfliktusos kapcsolatának két évtizedes történetét. A szerző a bevezetőben megfogalmazta célját: egy átfogó szintézis alkotása a bonyolult változási folyamatról, abban a széles és soktényezős interakciós mezőben, amely az unitárius egyház intézményei és az ezeket képviselő vezető személyek és a hatalmi intézmények (többnyire erőszakos szervezetek) viszonyában

1945–1965 között történt. A kutatott eseményfolyam vizsgálatát a szerző egy historiográfiai összefoglalással, az erdélyi magyar egyházak közelmúltjának feltárása során megjelent szaktörténeti munkák és kutatási eredmények áttekintésével indítja, majd egy rövid fejezetben bemutatja az egyházakat irányító és felügyelő állami intézményeket (Vallásügyi Minisztérium, Vallásügyi Államtitkárság).

„Ha bármit meg akarunk ismerni, ismernünk kell a kontextusát”.¹⁰ Pál János alaposan feltárta a kutatott kérdéskör tágabb kontextusát, az 1945 előtti egyháztörténeti fejezeteknek (*Az Unitárius Egyház szervezeti felépítése és kormányzati szervei és vezetősége 1954 és 1965 között, Az Unitárius Egyház intézményrendszere és társadalmi beágyazottsága 1945 előtt*) éppen a kontextusba helyezés a funkciója. Az egyház 1945 előtti intézményrendszerének és társadalomszervezői, oktatási, tevékenységének, az intézményi kereteknek és színtereknek összefoglaló szintézise, egyszóval a kommunista hatalom színrelépése előtti állapotok és viszonyok bemutatása, a *viszonyítási alaphelyzet*, az elemzés végkövetkeztéseinek összegzésekor. Erre az alaphelyzetre vetíti rá a szerző a változásokat: az átalakított viszonyokat, amelyek az erőszakos hatalmi beavatkozások, kényszerek és korlátozások, a totalitárius rendszer 1945-öt követő beren-

⁷ CARR, *Mi a történelem?*, 27.

⁸ Uo., 28.

⁹ COLLINGWOOD, *A történelem eszméje*, 346.

¹⁰ Uo., 364.

dezkedése következményeként az egyház szerepköreiben, működésében, intézményrendszerében és állammal szembeni kapcsolataiban bekövetkeztek.

Ennek a bonyolult és sokszálú kapcsolattörténetnek aspektusait bontja ki könyvében a szerző, értelmezi, vallatja a forrásokat, keresi a válaszokat kérdéseire. Pl. azt, hogy a kommunista hatalom társadalomátalakító programja miként módosította azokat a viszonyrendszereket, amelyekbe az egyház beágyazódott a 20. század első felében, és sokszínű, összetett társadalmi tevékenységet folytatott. Milyen módszerekkel és tartalmakkal alakította át és korlátozta a hatalom az egyház szerepköreit, és tevékenységi területeit, hogyan terjesztette ki felügyeletét és az ellenőrzést az egyházi élet minden szegmensére.

Az egyház pártállami integrálásának folyamata – ezt a folyamatot jelzi a könyv címe – párhuzamosan haladt az államszocialista rendszer politikai megerősödésével, az ideológia gyakorlatba ültetésének menetével, nem utolsósorban pedig a társadalom és a kiépülő hatalom közötti erőviszonyok dinamikájával.

Az egyház és a hatalom viszonyrendszerének 1945 és 1965 közötti változási folyamatában a szerző az egyház államhatalom általi integrációjának különböző tartalmú fokozatai alapján három időszakot különített el: az 1945–1948; 1948–1956; 1956–1965

közötti időhatárokkal jelölve meg a változási folyamat paramétereit. A radikális változásokat az 1948. év hozta, amikor a politikai ellenfeivel leszámoló kommunista párt politikai hatalma megerősödött, és megindult a társadalom erőszakos eszközökkel történő átalakítása a kizárólagosságot hirdető ideológia jegyében. Mindezekelőtt a társadalom kis autonóm szigeteinek – a magánvagyonra alapozott önálló egzisztenciáknak – a felszámolása ellen indult hatalmi ostrom, és ebből az egyház sem maradhatott ki. A hatalom kisajátította a nyilvánosságot, az egyházi életet a templom falai közé kényszerítette. Betiltotta az egyháztársadalmi szervezeteket, a szervezett keretek között folyó társadalmi munkát, a lelkészek nem folytathattak a vallásos hitet vagy a nemzeti identitás erősítését célzó tevékenységet. A templom nyilvánosságán kívül az egyházi szereplők csak a hatalom által megrendelt legitimációs és propagandatevékenységekben vehettek részt.

Az egyház és a lelkész 1948 után csak passzívan, közvetett úton és korlátozott mértékben tölthette be az 1945 előtt ellátott szerepköreit – állapítja meg a szerző. Az államosítás és a megszorító intézkedések következtében az egyház elveszítette gyakorlatilag az összes rendelkezésére álló eszközöket, másfelől pedig a túlélés érdekében el kellett fogadnia a hatalom által diktált irányítást és feltételeket. Az egyházra nehezedő hatalmi nyomás új tartalmú

feladatkörök kényszerű elfogadását eredményezte: az egyházépítő munka mellett fel kellett vállalni a hatalmat részben kiszolgáló szerepet is. Az egyházi jelleget erősítő tevékenységeket korlátozta a hatalom, de például az iskolán kívülre kerülő megtúrt vallásoktatás viszonylagos szabadságnak örvendett.

Az egyház és a hatalom kapcsolát illetően a kutatás és értelmezés kérdése, hogy sikerült-e az állampártnak hatalmas erőforrásaival, óriási elnyomó gépezetével és a szünet nélküli ideológiai hadjárataival az egyházat maradéktalanul az újonnan létrehozott politikai és társadalmi rendszert kiszolgáló intézménnyé lefokozni, és ha igen, akkor milyen mértékben, módszerekkel és eszközökkel? Hogyan, milyen stratégiákkal válaszolt az egyházvezetés a hatalom, korlátozó, tiltó megfélemlítő lépéseire?

Ugyanakkor az összehasonlító szempont is jelen van a könyvben: a szerző kitekint a hatalom más felekezettel szembeni politikájára is, a görögkeleti, görögkatolikus, római katolikus és református egyházak esetét is vizsgálja.

Pál János a jelenre – egy sajátos társadalmi közeg múltra vonatkozó gondolkodásmódjára – reflektálva is megfogalmazza kérdéseit. Mitől függ, hogy milyen kérdéseket tehet fel a történész a múltról a jelennek? A történész önálló individuum, egyedi emberi lény, ugyanakkor a történelem és a

társadalom terméke. „Akárcsak a többi emberi individuum, ő is társadalmi jelenség, egyszerre terméke és tudatos vagy öntudatlan szócsöve annak a társadalomnak, melyben él, és mint ilyen foglalkozik a történeti múlt tényeivel.”¹¹ „A társadalom jellegében bekövetkező változásokat semmi sem jelzi pontosabban, mint az, hogy az adott társadalom milyen történelmet képes, illetve képtelen írni... A történészek gondolkodását, ahogy a többi emberét is, a hely és az idő tényezői alakítják.”¹²

Pál Jánosnak a jelen múltához való viszonyára vonatkozó kérdése: hiteles-e az egyházi közbeszédben elterjedt szemlélet, amely egyfelől az egyházat a rendszer áldozataként, másfelől pedig cselekvő vagy passzív „ellenállóként”, de a keresztény és nemzeti értékek védelmezőjeként mutatja be? A szerző elemzései összegzéseként kifejti, hogy az egyház mozgásterét szoros korlátok közé szorító kommunista hatalom erőszakszervezeteivel, elnyomó, és tiltó intézkedéseivel mennyire korlátozta, hogyan szüntette meg az egyház által addig gyakorolt társadalmi szerepköröket, milyen mértékben változtatta meg az egyház társadalmi befolyását hívei körében. A radikális változások kiemelésére a módszertani eljárás a fentebb jelzett: az egyház 1945 előtti és a kommunista hatalomátvétel utáni intézményrendszerének és sze-

¹¹ CARR, *Mi a történelem?*, 33.

¹² Uo., 40.

repköreinek, társadalmi beágyazottságának az összehasonlítása, illetve párhuzamba állítása.

A kutatás fő kérdése nem az, hogy miért történt, ami történt, hanem az, hogy miképpen, *hogyan történhetett meg?* Erre a hogyanra a kötetben árnyalt, sok szempontú, sokféle indítékből megvalósult válaszokkal ismertet meg a szerző, az egyház elleni támadások és korlátozások mellett tragikus egyéni sorsokkal, behódolások, megfélemlítések, megtérdeltetések feszült hétköznapijaival. Pál János munkája e drámai történeti folyamat – hogyan valósult meg a kizárólagosság uralma a pártállami diktatúrában az unitárius egyház esetében – hiteles, alaposan dokumentált ábrázolása.

Végezetül – a teljesség igénye nélkül – említsünk néhányat a szerző következtetéseiből:

- az államszocializmus első két évtizedében az egyház elveszítette a valódi és nemzeti identitást ápoló intézményeinek többségét, de mindezek ellenére a hívei közösségére gyakorolt befolyása mégsem csökkent.

- az egyház, ha formálisan is, de az államszocializmus átnevelő propagandagépezetének eszközévé vált, egy olyan irányított intézménnyé, amelyben – különösen az 1956-os letartóztatásokat követően – jóformán ismeretlenné vált a spontán, szabad cselekvés fogalma.

- a rendszer iránt ellenszenvet táplálók tábora az egyházhoz közelállók

csoportját gyarapította – az istentiszteletek látogatása az „ellenzéki ségnek” egyfajta szimbolikus megnyilvánulási formája is lehetett.

- magyar intézményként a magyar érdekek, értékek és az anyanyelv védőbástyájaként lehetett az egyházra tekinteni, a vele való kapcsolattartás a nemzeti identitás, hovatartozás burkolt kifejezésére teremtett lehetőséget.

- az intézményrendszer szétverésével a társadalmi tevékenység minimalisra csökkentésével, az informátorok általi behálózással sikerült megroppantani és betagolni az egyházat az államszocialista rendszerbe.

- az egyház az államszocializmus-hoz való viszonyulásában a konfrontáció helyett a tárgyaláson, kiegyezésen nyugvó „békés együttélés” alternatíváját kereste.

- az egyház hatalomhoz való viszonyulását döntően befolyásolta történelmi múltjának tapasztalata.

- a teljes elszigeteltség és „eszköztelenség” állapotában az egyház tehát lényegében elkerülhetetlenül az államszocializmussal való kompromisszumkötés kényszerpályájára sodródott.

Jelen keretek között eltekintünk a szerző következtetéseit megalapozó történeti tények felsorolásától, ezeket az érdeklődő olvasó maradéktalanul megtalálja a kötet oldalain.

Pál János munkájában mindvégig, ahogy az a szaktörténeti munkától elvárható, következetesen tárgyilagos elemző marad. Pedig unitárius lelkész-

ként műltszemléletében akár a pozitív elfogultságok ingoványába is betévedhetett volna. De munkája következtésekkel dolgozó történeti munka, és nem emlékezeti alkotás. „Hogy mi az emlékezet és vajon egyfajta tudás-e vagy sem, ezzel a kérdéssel nem kell foglalkoznunk a történetírásról szólva, mivel annyi legalábbis világos (...), hogy az emlékezet nem történelem, mert a történetírás a szervezett tudás, avagy következtetésekkel dolgozó megismerés egy bizonyos fajtája, az emlékezet viszont egyáltalán nem szervezett és nem következtetésekkel dolgozik.”¹³ Szóba se kellene hoznunk a múlt félreértelmezésének esetleges veszélyét, ha a közgondolkodásban nem érzékelnök a szelektíven pozitív múltkép iránti elvárást.

A szerző a kutatott probléma feltárásában mindvégig történetileg gondolkodik: „Amikor az ember történetileg gondolkodik, a múlt bizonyos dokumentumai vagy emlékei előtt áll. Az a dolga, hogy feltárja, milyen volt a múlt, amely ilyen emlékeket hagyott hátra. Ha például az emlékek írott szavak, fel kell tárnia, hogyan értette az, aki leírta. Ez annyit jelent, hogy fel kell tárnia azt a gondolkodást (...), amelyet kifejezett velük.”¹⁴

Ennek a tudatos gondolkodásnak eredménye a higgadt szembenézés a

két évtizedes, intézményi és személyes sorsokat drámaian, tragikusan átalakító történeti folyamattal. A szerző önként vállalt feladatának társadalmi haszna a reális történeti tudat alakításában és a hiteles identitástartalmak gazdagításában lehet. Ugyanakkor a múlthoz fűződő viszonyunkban lehet(ne) más, kívánatos hozadéka is. A diktatúrában bekövetkezett mélyreható, erőszakon alapuló traumatizálás feloldásának lehetőségéről és fontosságáról Ö. Kovács József kifejti: „A múlttal való tudatos szembenézés nemcsak elkerülhetetlen feladat, de bizonyos szempontból gyógyító hatású is lehet, hiszen a brutalitások és félelmek emlékképének közelívé tétele sajátos módon el is távolít, valamilyen módon fel- és átdolgozhatóvá teheti a traumákat (...). Ehhez azonban az „igazság” megnevezése kell, ami bármilyen megbocsátás és megbékélés alapja lehet.”¹⁵

Mindez azonban már nem a szerzőn, hanem a munkáját megismerő társadalmi közeg mentalitásán múlik. Az „igazság megnevezése” megtörtént.

Az idén negyvenéves Pál János munkája szilárd alapzat, amelyre további szellemi építmények helyezhetők.

Oláh Sándor

¹³ COLLINGWOOD, *A történelem eszméje*, 316.

¹⁴ Uo., 347.

¹⁵ Ö. KOVÁCS JÓZSEF, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965* (Budapest: Korall, 2012), 21.